

Yeni kitablar

Azərbaycanda türkcələrin dialekt və şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik yaxınlığı, oxşar və fərqli cəhətləri barədə kifayət qədər sanballı əsərlər yazılmışdır ki, bu monoqrafiyada da onların bəziləri təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Bütövlükdə, monoqrafiyada türk dillərinin (oğuz və qıpçaq qrupu) dialektlər sistemi araşdırılır, orta q dialektoloji vahidlər, onların arealları linqvistik baxımdan təhlil edilir, bu dil vahidlərinin leksik, semantik qrammatik strukturu, konseptual mənə tutumu, oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli-tarixi tədqiqata cəlb edilir.

Dialektoloji vahidlərdə dilin bir çox arxaikləşmiş, hətta ölmüş hesab edilən qədim reliktləri qorunub saxlanılır. Həmin ünsürlərin türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi mövzunun aktuallığını təmin edir. Dialektoloji vahidlər mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnoqrafiyasını, məişətini, təsərrüfat həyatını, məskunlaşdıqları ərazinin xarakterik cəhətlərinin müəyyən edilməsində əsas amil olduğu üçün də mövzu aktualdır. Mahirə xanımın bu əsərində türk dillərinin ədəbi dillərə inteqrasiyasında əsas rol oynayan dialektləri müəyyənləşdirilir və bununla qədim türk protodilləri rekonstruksiya edilir.

Bir türkoloq gözü ilə əsərə diqqət yetirdikcə aşağıdakı yeniliklərlə rastlaşırıq: türk dillərinin dünya dilləri sırasında yerinin dəqiqləşdirilməsi; türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələlərinin təsnifatına yeni elmi baxış; türk dillərinin dialekt bölünməsi və dialekt sözlərinin müxtəlif ədəbi dillərə inteqrasiyası; türk dillərinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini oğuz və qıpçaq qrupu dilləri üzrə şərhli; türk dillərinin dialekt bölünməsinin, türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələlərinin təsnifatına yeni elmi baxış. Mahirə Hüseynova monoqrafiyada ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyasını müəyyənləşdirməklə qohum dillərin dialektlərinin istiqaməti və bölümlərini müəyyənləşdirmiş və türkcələrin dialektlərinin ədəbi dilə inteqrasiyasında dominant dili rolunu dəqiqləşdirmişdir.

600 səhifəyə yaxın bu monoqrafiya 7 fəsildən ibarətdir. Monoqrafiyanın "Azərbaycan dilçiliyində ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri" adlı I fəslində göstərilir ki, Azərbaycanda dialektologiyanın tədqiqinə keçən əsrin 20–30-cu illərində başlanılmışdır. Əvvəlcə dialektoloji materialın toplanmasına start verilmiş, sonra isə dialekt və şivələrdən yığılmış materiallar fonetik, leksik, qrammatik, struktur-semantik, sintaktik yöndən müqayisəli tarixi metod müstəvilərində araşdırmaya cəlb edilmişdir.

İstər Azərbaycan, istərsə də ümum-

türk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası tarix boyu müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, hazırda həm Azərbaycanda, həm də türkdilli xalqlarda dialektoloji tədqiqatların istiqamətləri genişlənməkdədir və bu sahədə Azərbaycanda görülən işlər vüsət almaq-

doğru-düzgün şəkildə müəyyənləşdirilir.

Monoqrafiyanın "Türkcələrin dialekt bölünməsi" adlı III fəslə geniş və əhatəlidir. Professor Mahirə Hüseynova bu fəsildə türk, Azərbaycan, qırğız, qumuq, dolqan, yakut, kaşqar, kırım-tatar, özbək, karnim, sor, tosular, tuva, kazan-tatar, başqırd, altay, zakas, çuvaş, türkmən, qaqaüz, axıska, qazax, qaraqalpaq, noqay, qaraçay-balkar, uyğur

mövzudan kənara çıxmaq hallarına yol vermir və irəli sürdüyü müddəalarla oxucuları inandırır.

Monoqrafiyanın "Morfoloji xüsusiyyətlər" adlı V fəslə də xüsusi maraq doğurur. Tədqiqatçı bu fəslin ayrı-ayrı bölmələrində hal, mənsubiyyət, kəmiyyət kateqoriyalarının, əvəzliliklərin, fəli sifət şəkilçilərinin, fəli bağlama və məsdər şəkilçilərinin, inkarlıq kateqoriya-

işlərində dialekt və şivə materialları qohum dillərin dialekt materialları ilə tutuşdurulmuş, müqayisə edilmiş, mövqeləri müəyyənləşdirilmiş, türkcələrin ədəbi dillərində və ya dialektlərində fonetik, morfoloji, leksik, qrammatik imkanların aşkarlanmasına baxmayaraq bütün bunlar, demək olar ki, sistemli xarakter daşımır, pərakəndə bir vəziyyətdədir. Bu tədqiqat işləri, mənbələr olmasay-

Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə dəyərli töhfə

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra türkoloji düşüncəni məşğul edən bir çox problemlər meydana çıxmışdır və bunlardan biri də ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsidir. Geniş və çoxcəhətli problemləri özündə ehtiva edən bu məsələ tanınmış dilçi alim, filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynovanı da dərinlən düşündürmüş və o, 2020-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" adlı monoqrafiyasında planlaşdırılmış tədqiqat istiqamətlərinə görə ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edən dəyərli bir mənbə yarada bilmişdir.

dadır. Bunlardan biri də Mahirə xanımın yeni monoqrafiyasıdır.

I fəsildə Məmmədəğa Şirəliyevin, Ağamusa Axundovun, Tofiq Hacıyevin, Fəhəd Zeynalovun, Həsən Mirzəyevin, Elbrus Əzizovun, Bayram Əhmədovun, İsmayıl Kazımovun, Məhərrəm Məmmədlinin, Hüseyn Əsgərovun, Əzizxan Tanrıverdinin, Buludxan Xəlilovun və Kamil Bəşirovun xidmətləri üzə çıxarılır və onların bu sahədə yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas cəhətləri təhlil olunur. Əsərdə yeri gəldikcə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə məxsus sözlərin qohum türk dillərinin leksik vahidləri ilə müqayisəli-tipoloji xüsusiyyətləri, oxşar və fərqli cəhətləri də tədqiq olunur.

Monoqrafiyanın "Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" adlı II fəslində Mahirə Hüseynova belə hesab edir ki, dilin dialekt bölünməsi (üzvlənməsi), onun təkamülündə meydana çıxan innovasiya (dilnin ilkin formalarının dəyişməsi) hallarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də konkret bir dilin başqa yaxın qohum dillərlə ortaq və ayrılan xüsusiyyətlərini geniş və hərtərəfli tarixi-dialektoloji tədqiqat nəticəsində mümkündür. Kitabda dialekt inteqrasiyasına yönələn elmi münasibətin istiqamətləri və cəhətləri

və zalar dillərinin dialektlərini təsnif edir. Bütün bunlar da göstərir ki, araşdırmaçı ümumtürk dilləri dialekt və şivələri, eyni zamanda, bunların qarşılıqlı inteqrasiyası ilə bağlı bütün problemləri öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuş və olduqca böyük məsuliyyət tələb edən tədqiqat işinin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

Professor Mahirə Hüseynova monoqrafiyanın "Fonetik xüsusiyyətlər" adlı IV fəslində ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində saitlərin fonematik xüsusiyyətlərini, sait səs keçidlərini, diftonqlaşmanı, ahəng qanununu, protezanı, saitlərin düşümünü, samit səs keçidlərini, "n-z" samit münasibətlərini, "n" samitinin ədəbi dillərdə, dialektlərdə səslənmə variantlarını, assimilyasiya, dissimilyasiya və metateza hadisələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini izləyir və mükəmməl elmi nəticələr əldə edir. Alimin təhlil prinsipi, sadəcə olaraq, çoxlarına nəşib olmayan etibarlılıqdır.

Bütün bunlar da onu deməyə əsas verir ki, Mahirə xanım bir türkoloq kimi ümumtürk dillərinin dialekt faktlarına çox böyük hörmət və ehtiramla yanaşan dəyərli mütəxəssislərimizdən biridir. O, tədqiqata cəlb etdiyi hər bir nümunəni dərinlən araşdırır, hər bir fonetik hadisənin spesifik xüsusiyyətlərinə ehtiyatla yanaşır. Dilçi alim sözçülüyə,

sının morfoloji göstəricilərinin, zərflərin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyasından danışır. Morfoloji səviyyədə alimin düşüncələri müəyyən suallara da bütün aydınlığı ilə cavab vermək gücünə malikdir.

Kitabın VI fəslə "Leksik xüsusiyyətlər" adlanır və bu fəsl 9 bölməni əhatə edir. Müəllif ayrı-ayrı bölmələrdə Azərbaycan dialekt və şivələrində mövcud olan müxtəlif peşələrlə bağlı leksik vahidləri, tayfa, nəsil adlarını bildiren sözləri, qohumluq münasibəti bildiren sözləri, təsərrüfat terminlərini toy mərasimi leksikasını, yemək və içki adlarını, xalq danışığı coğrafi terminlərini, atçılıq təsərrüfatına aid sözləri, onomastik vahidləri ümumtürk dillərinin dialekt və şivə materialları ilə müqayisə etmiş, tutuşdurmuş, türkologiya, həmçinin tarixi dialektologiya ilə bağlı orijinal elmi nəticələr əldə etmişdir.

Monoqrafiyanın VII fəslində ("Bədii əsərlərin, tarixi sənədlərin dilində dialektizmlər və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası") leksik səviyyədə inteqrasiya bir qədər praktik səciyyə daşıyır. Belə ki, Mahirə xanım bədii əsərlərdən, tarixi sənədlərin dilindən topladığı dialekt materiallarını sistemləşdirir və belə bir elmi tezis irəli sürür ki, bugünkü türk xalqlarının dialektlərinin və eyni zamanda, onların tarixi-etnik, genetik köklərinin dərinlən öyrənilməsində saysız-hesabsız leksik vahidlər mühüm rola malikdir. Ümumtürk dillərinin leksik bazasına söykənməklə qohum dillərin dialektlərində müşahidə olunan inteqrasiya hallarını üzə çıxarmaq mümkündür. Mahirə xanım monoqrafiyada olduqca maraqlı nəticələr də əldə etmiş və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

1. Azərbaycanda aparılmış tədqiqat

dı, tərəfimizdən aparılan araşdırma da solğun və bəsit görünərdi. Başqa sözlə desək, türkcələrin ədəbi dilləri və ya dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərinin dərinlən aydınlaşdırılmasında bu mənbələr olduqca dəyərli elmi faktlar verir.

2. Ümumtürk dilləri və ya dialekt və şivələrinin inkişafını şərtləndirən, eyni zamanda, sürətləndirən və müasir durumuna ciddi təsir göstərən ən önəmli problemlərdən biri inteqrasiya məsələlərinin dərinlən tədqiq olunmasıdır ki, bununla da qədim türklərin söz yaradıcılığının ən mühüm cəhətlərini meydana çıxarmaq mümkündür.

3. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin ayrı-ayrılıqda təsnifi prinsiplərinin verilməsi və ya müəyyənləşdirilməsi qohum dillərin müqayisə predmeti üçün əlverişli imkanlar yaradır. Müasir türk dillərinin dialektlərinin təsnifi ümumi xarakter daşıyır və bunların əksəriyyətində coğrafi prinsipə üstünlük verilir. Türk, qaqaüz, qazax, qırğız, qaraqalpaq, Altay, tatar, uyğur dialektlərində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də dialektoloji tədqiqatların ilkin dövrlərində coğrafi prinsip əsas götürülmüşdür.

4. Bugünkü türk xalqlarının ədəbi dillərini və ya dialektlərini və eyni zamanda, onların tarixi-etnik-genetik köklərinin dərinlən öyrənilməsində saysız-hesabsız leksik vahidlər də mühüm rola malikdir və ümumtürk dillərinin leksik bazasına söykənməklə qohum dillərin dialekt və şivələrində müşahidə olunan inteqrasiya hallarını üzə çıxarmaq mümkündür.

5. Klassik və müasir Azərbaycan söz sənətkarlarının əsərlərində dialektizmlər bu və ya digər məqsədlər üçün işlədilir ki, ədiblər real şəraiti təsvir

edərkən, üslubi əlvanlıq yaradarkən, təkrara yol verməmək üçün belə nitq vahidlərinə müraciət etməli olmuşdur. Bədii əsərlərdə və poetik örnəklərin, tarixi sənədlərin dilində əksini tapan dialektizmlərin qohum dillərin faktları ilə tutuşdurma, müqayisə yolu ilə öyrənilməsi də aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

6. Tarix boyu qohum türk xalqları daha çox öz sözlərinə, özlərinin lüğət tərkibinə arxalanmış, tarixin müxtəlif dövrlərində baş verən uzunmüddətli ayrılımlar onların fonetik sistemində də təsirsiz ötürülməmiş, dialekt və şivələrində əsaslı fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bizim tədqiqat işimizdə ümumtürk dilləri dialekt və şivələrində mövcud olan fonetik hadisə və qanunlar hərtərəfli şəkildə çözülmür, fonetik hadisələrin tarixi-genetik inkişaf prosesi dərinlən izlənilir.

7. Ümumtürk dilləri və ya dialektlərinin morfeim sistemi də rəngarəngdir və özlərinə məxsus mövqelərə malikdir. Bir morfoloji göstərici ədəbi dildə işləndiyi halda, digərində dialektal səciyyə kəsb edir ki, bütün bunları qohum dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə təhlil etmək inteqrasiya məsələlərinin aşkarlanmasında açar rolunu oynayır.

Beləliklə, professor Mahirə Hüseynovanın "Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" monoqrafiyası türkcələrin möhkəm dil əlaqələrinin yeni müstəvidə öyrənilməsi baxımından türkologiyamızın nailiyyəti hesab edilə bilər.

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Dilçilik İnstitutunun
baş direktoru, professor